

М18

3317-р

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

МАЛЕЖИК ДМИТРО ІВАНОВИЧ

УДК 94 (477) «1945/1953»: 316.343.652

**ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1953 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2011

НБ НПУ

100132637

8128

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, Інститут філософської
освіти і науки, директор.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, доцент
Шарпатий Віктор Григорович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, Інститут української
філології, професор кафедри історії та
етнополітики;

кандидат історичних наук
Швидкий Василь Павлович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу історії
України другої половини ХХ ст.

Захист відбудеться 10 вересня 2011 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "13" серпня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А.Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах розбудови незалежної України особливої актуальності набуває духовна сфера суспільства, уособленням розвитку якої в різні періоди української державності виступала творча інтелігенція. Саме вона є генератором культурних та інтелектуальних цінностей суспільства. Значущість інтелігенції зростає разом з необхідністю пошуків виходу суспільства з духовної кризи, підвищення національної самосвідомості громадян в умовах трансформаційних процесів.

Вироблення перспектив подальшого розвитку духовного життя українського суспільства немислиме без аналізу й узагальнення досвіду діяльності інтелектуалів попередніх поколінь. У цьому зв'язку значне наукове та практичне значення має повоєнний період, який, з одного боку, характеризувався посиленням адміністративно-командних методів керівництва культурою, активізацією репресивно-каральних заходів проти митців, а з іншого боку, прагненням творчої інтелігенції розв'язати питання мови, освіти, зберегти історичну пам'ять, які є співзвучними нашому часу.

Актуальність обраної теми посилюється науково-пізнавальними потребами історичної науки. Відсутність комплексних наукових робіт з проблем творчої інтелігенції УРСР в 1945–1953 рр. обумовила необхідність вивчення теми, що дозволить дати більш повне уявлення про основні тенденції суспільно-політичного та культурного розвитку України повоєнного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти» та відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти «Державницьке, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 року) та уточнено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 28 жовтня 2010 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в з'ясуванні особливостей процесу розвитку та діяльності творчої інтелігенції УРСР в перші повоєнні роки.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** наукового дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу, методологічні принципи та методи дослідження;
- простежити динаміку соціальної природи мистецького середовища;
- дослідити політику радянської влади щодо діячів літератури та мистецтва, виявивши особливості формування творчої інтелігенції в умовах післявоєнного посилення тоталітарного режиму;

- з'ясувати особливості професійної та політико-агітаційної підготовки митців України;
- розкрити внесок представників творчої інтелігенції України в культурно-освітнє та суспільно-політичне життя республіки, проаналізувати вплив їхньої діяльності на піднесення національної свідомості суспільства;
- висвітлити участь представників творчої інтелігенції в державницькому житті УРСР.

Об'єкт дослідження – культурно-мистецьке та суспільно-політичне життя в Українській РСР у 1945–1953 рр.

Предмет дослідження – творча інтелігенція України в період пізнього сталінізму, формування її складу, культурно-освітня, громадсько-політична та державницька діяльність.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1945 р. по 1953 р. *Нижня межа* відповідає завершенню Другої світової війни та відновленню діяльності всіх довоєнних організацій творчих спілок та мистецьких навчальних закладів. *Верхня межа* датується початком суттєвих змін партійно-державної політики у сфері освіти, культури, ідеології, помітними зрушеннями в суспільній свідомості, становищі інтелігенції в період після смерті Й.Сталіна.

Географічні межі дослідження визначаються кордонами Української РСР станом на 1945–1953 рр. У роботі визначення «Україна» вживається на позначення території УРСР у складі СРСР.

Методологічною основою дисертаційної роботи є наукові принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності, які в органічній сукупності дозволяють розкрити поставлену проблему.

Для розв'язання поставлених у роботі завдань було використано такі основні загальнонаукові і спеціальні історичні **методи дослідження**: конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел і літератури); історико-порівняльний (зіставлення особливостей становища творчої інтелігенції різних регіонів України); історико-системний (представлення творчої інтелігенції як цілісного соціально-культурного феномену); персоналізації (визначення внеску конкретних представників творчої інтелігенції в різні сфери суспільного життя).

Розкриваючи проблеми творчої інтелігенції, ми основну увагу приділяємо дослідженню становища і діяльності письменників, художників та композиторів, які перебували в складі відповідних творчих спілок. Розвиток і діяльність інших підгруп творчої інтелігенції, зокрема й осіб, що не перебували в складі творчих спілок, потребують окремого наукового дослідження.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше комплексно і всебічно проаналізовано та узагальнено основні аспекти становища і діяльності творчої інтелігенції Української РСР у період пізнього сталінізму, розкрито проблему формування її складу, проаналізовано основні напрями діяльності

митців. Введено до наукового обігу значну кількість маловідомих архівних матеріалів, які розширили джерельну базу досліджуваної теми. Уперше в науковій літературі простежено зміну соціально-демографічних показників творчої інтелігенції, проаналізовано процес підготовки мистецьких кадрів України. На основі новітніх методологічних принципів та фактологічного матеріалу розкрито пріоритетні напрями культурно-освітньої, громадсько-політичної та державницької діяльності представників української творчої інтелігенції. Простежено вплив митців України на розвиток суспільної свідомості населення. Визначено внесок представників творчої інтелігенції в розбудову культурно-освітньої сфери суспільства. З'ясовано, що завдяки активній громадській і національній позиції творчої інтелігенції вдалося зберегти та примножити здобутки української культури.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні загальних праць з історії України, української культури, підготовці спецкурсів для студентів історичних, соціологічних та мистецтвознавчих спеціальностей вищих навчальних закладів, складанні програм і методичних рекомендацій.

Висновки та рекомендації дисертаційного дослідження можуть сприяти вдосконаленню державних засад у галузі культурно-освітньої політики, процесу підготовки майбутніх митців у професійних навчальних закладах.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення та результати роботи доповідалися та отримали схвалення на 12 наукових міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях і наукових читаннях: XII Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, 2008), IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 2008), Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» (Маріуполь, 2009), V Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009), Шостій всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (2009), I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наука і сучасність: досвід та перспективи розвитку на межі тисячоліть» (Запоріжжя, 2010), VI Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір» (Ніжин, 2010), III Волинській Міжнародній історико-красознавчій конференції (Житомир, 2010), IX Міжнародній науковій конференції «Традиція і культура» (Київ, 2010), V міжвузівській науково-практичній конференції «Крымские диалоги: культура, искусство, образование» (Сімферополь, 2010), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011), Міжнародній науковій конференції «Суспільство: історія, сучасність, культура» (Київ, 2011), а також під час щорічних звітно-наукових конференцій викладачів та аспірантів Національного педагогічного

університету імені М.П. Драгоманова, на засіданнях кафедри історії та філософії історії.

Публікації. Матеріали дисертації відображені в 7 одноосібних наукових публікаціях, 5 з яких вміщені у фахових виданнях ВАК України.

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (740 позицій), додатків (8 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, з них 185 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність роботи, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано хронологічні і територіальні межі, методологічну базу роботи, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, зазначено про апробацію та публікацію результатів дослідження.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» проаналізовано стан історіографічної розробки теми, джерельну базу дослідження, визначено методологічну основу й основні методи дослідження.

Історіографію дисертаційної роботи згруповано за такими напрямками: історіографія радянського періоду; сучасна українська історіографія; зарубіжна історіографія, у тому числі роботи вчених української діаспори.

Перші праці з історії повоевненої інтелігенції належали радянським ідеологам, партійним і державним діячам, містили чітке ідеологічне спрямування та формулювали основні завдання перед митцями в процесі відбудови та у зв'язку з партійними постановами в галузі культури та мистецтва¹.

З другої половини 1950-х рр. розпочався період десталінізації, який дав поштовх до розширення тематики історичних досліджень, присвячених творчій інтелігенції, зокрема її окремим персоналіям². Активізується процес вивчення підготовки кадрів спеціалістів, їх місця та ролі в суспільстві³. У середині 1960-х рр. з'являються перші комплексні дослідження з історії інтелігенції⁴.

¹ Жданов А.О. Про літературу та мистецтво. Доповіді й промови / А.О. Жданов. – К., 1949. – 93 с.; Кафтанов С.В. Советская интеллигенция и ее задачи в новой пятилетке / С.В. Кафтанов. – М., 1947. – 63 с.

² Бурляй Ю.С. Володимир Сосюра / Ю.С. Бурляй. – К., 1959. – 204 с.; Владич Л.В. Тетяна Нилівна Яблонська / Л.В. Владич. – К., 1958. – 66 с.

³ Курносів Ю.О. У навчанні та праці. (Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР) / Ю.О. Курносів, А.Г. Бондар. – К., 1964. – 343 с.; Лутченко А.И. Советская интеллигенция. (Формирование кадров советской интеллигенции). 1917–1961 гг.) / А.И. Лутченко. – Минск, 1962. – 32 с.

⁴ Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917–1965 гг.) / Редкол.: М.П. Ким (гл. ред.) и др. – М., 1968. – 432 с.

Період другої половини 60-х – 80-х рр. ХХ ст. відзначався поступовим згортанням суспільної лібералізації. Це позначилося на специфіці наукових досліджень, які спиралися на абсолютизовані принципи класовості й партійності, положення про «єдину радянську культуру» та «радянський народ». Заслужують на увагу роботи В. Астахової та Л. Ткачової, які присвячені ролі української інтелігенції в суспільстві, містять важливі дані щодо її кількісного складу та соціальної стратифікації⁵. Розширюється коло узагальнюючих праць з історії радянської інтелігенції⁶. Питання творчої інтелігенції знайшли відображення і в ряді філософських та соціологічних праць цього періоду⁷.

Нові підходи в оцінці ролі творчої інтелігенції в житті суспільства спостерігаються наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. і пов'язані з процесами перебудови. Вони репрезентовані в роботі «Про минуле – заради майбутнього», дослідженні В. Юрчука та І. Кожукала⁸.

Головними недоліками праць радянського періоду є їхня заідеологізованість, методологічна односторонність, упередженість, применшення ролі творчої інтелігенції в житті суспільства.

Історичне осмислення досліджуваної проблеми в період незалежної України характеризується прагненням авторів неупереджено висвітлити становище та діяльність інтелігенції в тоталітарному суспільстві. Суть сталінського режиму на широкому соціально-політичному тлі об'єктивно представлено в монографіях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала⁹, вплив тоталітаризму на долю представників творчої інтелігенції проаналізовано в працях І. Біласа, О. Замлинської, Л. Шевченко¹⁰.

⁵ Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В.И. Астахова. – Харьков, 1976. – 156 с.; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К., 1985. – 191 с.

⁶ Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917–1975 гг.) / Редкол.: М.П. Ким (отв. ред.) и др. – М., 1977. – 318 с.; Структура советской интеллигенции (По материалам БССР) / Ред. кол.: К.П. Буслов и др. – Минск, 1970. – 219 с.

⁷ Добрускін М.О. Інтелігенція в радянському суспільстві / М.О. Добрускін. – К., 1971. – 46 с.; Копырин В.А. Социологическое исследование художественной интеллигенции / В.А. Копырин // Социологические исследования. – 1975. – № 2. – С. 74–81.

⁸ Про минуле – заради майбутнього / [Авт. кол.: П.Л. Варгатюк та ін.; Упоряд. Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас (гол.) та ін.] – К., 1989. – 408 с.; Юрчук В.И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В.И. Юрчук, И.П. Кожукало. – К., 1986. – 365 с.

⁹ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю.І. Шаповал. – К., 2001. – 560 с.

¹⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. / І. Білас. – К., 1994.; Замлинська О. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. / О. Замлинська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. – К., 1996. – Вип. 2. – С.144–157; Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40 – 50-х рр. / Л.А. Шевченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 39–49.

Наслідки Другої світової війни для українського суспільства простежено в колективній роботі І. Дробота, В. Кучера, А. Слюсаренка і П. Чернеги¹¹. Соціальні аспекти життя інтелігенції в тоталітарну добу стали предметом вивчення Л. Ковпак, В. Шарпатога і В. Швидкого¹².

Значне місце в методологічному та фактологічному полі досліджуваної проблеми посідає колективна монографія «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)»¹³, у якій проаналізовано участь творчої інтелігенції в різних сферах суспільного життя, подано важливі статистичні дані та світоглядні узагальнення. Великий інтерес становлять роботи, присвячені діяльності інтелігенції окремих регіонів України¹⁴.

Сучасними науковими підходами до висвітлення історії інтелігенції України, у тому числі творчої, її окремих персоналій відзначаються дисертації, підготовлені протягом 1990-х – 2000-х рр.¹⁵.

3-поміж праць зарубіжної історіографії основна роль належить дослідженням науковців української діаспори, які головну увагу приділяли розкриттю національної політики СРСР щодо України, ставленню сталінського режиму до української культури та інтелігенції¹⁶. Особливості

¹¹ Український народ у Другій Світовій війні: Навч. посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега. – К., 1998. – 237 с.

¹² Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К., 2003. – 250 с.; Шарпатий В. Реформування пенсійної справи в УРСР в період тоталітаризму / В. Шарпатий // Сторінки історії: Зб. наук. праць. Вип. 23. – К., 2006. – С.131-139; Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві / В. Швидкий // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К., 2010. – [Кн. 2], ч. 3. – 336 с. – С.149-233.

¹³ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х книгах / За ред. Ю.О. Курносова. – К., 1994. – Кн. 3. – 1994. – 151 с.

¹⁴ Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1994. – 350 с.; Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Т.В. Марусик. – Чернівці, 2002. – 463 с.

¹⁵ Даниш Л.В. Громадсько-політична, державна та культурницька діяльність П.Г. Тичини (1891-1967 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В. Даниш. – К., 2010. – 20 с.; Попп Р.П. Інтелігенція Львова у 1944-1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.П. Попп – Львів, 2003. – 18 с.; Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Прохоренко. – К., 2008. – 18 с.; Ругаль Л. П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943-1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.П. Ругаль. – К., 2009. – 16 с.;

¹⁶ Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк; [пер. з англ.]. – К., 1995. – 508 с.; Крупницький Б. Українська історична наука під Совєтами / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1957. – 126 с.; Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: Публіцистичні

тоталітарного суспільства та місце інтелігенції в ньому розкрито в дослідженнях зарубіжних англомовних авторів¹⁷. Інтерес для вивчення інтелектуальної верстви становлять роботи сучасних російських дослідників¹⁸, написані на базі сучасних методологічних принципів та джерел, які розкривають нові аспекти вивчення історії інтелігенції, зокрема її повсякденного життя.

Отже, проблема української творчої інтелігенції повоєнного десятиліття була об'єктом вивчення широкого кола науковців. Однак поза увагою дослідників залишилися проблеми соціальної природи митців України в період апогею сталінізму, процес їхньої професійної підготовки, основні аспекти культурницької, громадсько-політичної та державницької діяльності, що зумовлює необхідність подальшого вивчення теми. Перспективним залишається вивчення повсякденного життя української творчої інтелігенції, її морально-психологічних настроїв, матеріального становища, особливостей відносин митців з владою.

Джерельну базу роботи складають архівні матеріали, опубліковані збірники документів і матеріалів, у тому числі статистичні довідники, мемуари, періодичні видання.

Основу дисертаційної роботи становлять архівні документи та матеріали 13 державних архівів, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України); Державного архіву Волинської, Київської, Львівської, Одеської, Харківської, Чернівецької областей і Державного архіву м. Києва, а також документи та матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

В архівних фондах Президії Верховної Ради УРСР (ф. 1), Ради Міністрів УРСР (ф. 2), Міністерства освіти УРСР (ф. 166), Комітету у справах мистецтв Української РСР (ф. 4763) ЦДАВО України міститься документація офіційного характеру, у тому числі державних установ та громадських організацій, яка дозволяє розкрити широкий спектр питань, передусім про державницьку діяльність представників творчої інтелігенції.

рефлексії / С. Николишин. – Б.м., 1947. – 119 с.; Bilinsky Y. The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II / Y. Bilinsky. – New Brunswick, New Jersey, 1964. – 539 p.

¹⁷ Churchward L.G. The Soviet Intelligentsia / L.G. Churchward. – London, 1973. – 204 p.; Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary time / Sh. Fitzpatrick. – New York, 1999. – 220 p.; Inkeles A. Social Change in Soviet Russia / A. Inkeles. – New York, 1971. – 475 p.

¹⁸ Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е годы / В.А. Антипина. – М., 2005. – 408 с.; Громов Е.С. Сталин: Власть и искусство / Е.С. Громов. – М., 1998. – 495 с.; Костырченко Г. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г. Костырченко. – М., 2010. – 432 с.

Серед джерел ЦДАГО України найбільшу цінність мають архівні матеріали, які знаходяться у фонді ЦК КП(б)У (ф. 1, описи 23, 24, 40, 41, 70, 71). Тут систематизовані документи з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, протоколи Політбюро, Оргбюро, секретаріатів, документи відділів ЦК КП(б)У, інформації обкомів КП(б)У тощо, що допомогли розкрити багато питань з роботи творчих спілок, якими цікавилась партійна номенклатура.

Основний масив документів, залучених до написання дисертації, зберігається в ЦДАМЛІМ України. Це передусім матеріали творчих спілок – протоколи, стенограми засідань, пленумів, з'їздів творчих працівників, засідань їх партійних осередків, звіти та відомості про особовий склад організацій, листування з партійними, радянськими та профспілковими органами. Вони зберігаються у фондах 581 (Національна спілка художників України), 590 (Національна спілка письменників України), 661 (Національна спілка композиторів України). Ці документи, частину з яких залучено вперше, дозволяють розкрити трансформаційні процеси в складі творчих спілок, висвітлити основні напрямки культурницької та громадської роботи митців України. Для розкриття маловідомих аспектів діяльності митців залучено матеріали фондів особового походження представників творчої інтелігенції, зокрема письменників М. Бажана (ф. 535), О. Корнійчука (ф. 453), П. Тичини (ф. 464), композитора П. Козицького (ф. 359).

Інформація з державних обласних архівів доповнює та розширює дані центральних архівосховищ. Ці матеріали дозволяють поглибити знання про діяльність обласних осередків творчих спілок, культурні та соціальні процеси, що відбувались в областях у досліджуваній період, становище спеціальних мистецьких закладів освіти, участь творчої інтелігенції в суспільному та державному житті УРСР. Наприклад, у Державному архіві Львівської області це матеріали фондів Р-6, Р-221, Р-1653, Р-1694, Р-1864, Р-2009, у Державному архіві Харківської області – фондів Р-3951, Р-1364, Р-5795, Р-4784 тощо.

Суттєве значення для розкриття теми мали документи ІР НБУВ, відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, зокрема листи та щоденникові записи представників творчої інтелігенції, неопубліковані спогади та автобіографії, які містять інформацію про становище та головні аспекти діяльності українських митців.

Іншу групу джерел становлять опубліковані документи і матеріали. Найвагоміше значення серед них мають документальні збірники, у тому числі статистичні¹⁹. Важливим джерелом для відтворення діяльності творчої

¹⁹ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Под ред. А.Н.Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М., 1999. – 872 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: 36. документів і матеріалів / Ред. кол.: Ю.О. Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К., 1989. – 579 с.; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К., 1957. – 536 с.

інтелігенції є мемуарна література²⁰. Широкий фактологічний матеріал для вивчення аналізованої проблеми містять періодичні видання 1945–1953 рр., зокрема газети «Правда України», «Радянська Україна», «Молодь України», «Літературна газета», «Радянське мистецтво».

Таким чином, джерельна база дослідження представлена широким колом архівних і опублікованих матеріалів, у яких зосереджено дані про соціально-демографічні показники, професійну підготовку, різні аспекти діяльності творчої інтелігенції Української РСР у період апогею сталінізму.

Отже, історіографічний аналіз свідчить про відсутність комплексного дослідження з теми дисертації. Джерельна база роботи є достовірною та достатньо репрезентативною.

У другому розділі «Трансформаційні процеси в соціальній структурі української творчої інтелігенції в перші повоєнні роки» проаналізовано зміну основних соціально-демографічних показників мистецького середовища України, розкрито особливості його соціальної структури.

З'ясовано, що кількісний склад творчої інтелігенції на 1953 р. порівняно з довоєнним рівнем зріс на 38% і сягав понад 1 тисячу осіб. Найбільше зростання простежувалось у Спілці радянських художників України (СРХУ) (53%), найменше (21%) – у Спілці радянських композиторів України (СРКУ). Цьому процесу сприяла політика залучення молодих кадрів до творчих спілок, зростання кількості студентів мистецьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Відбувалися зміни соціальної природи творчої інтелігенції. Так, значно зріс освітній рівень мистецьких кадрів, особливо в складі СРХУ, знизився середній вік членів творчих спілок, дещо зросла кількість жінок у їхньому складі, збільшилося число членів та кандидатів КППС. Однак, кваліфікованість митців досить часто підмінювалася їх суспільною позицією, партійною належністю, політичною благонадійністю.

За кваліфікаційно-професійними ознаками та місцем у суспільній ієрархії творча інтелігенція стратифікується на чотири основних групи: керівне ядро, творча еліта, основна частина інтелігенції та особи, що вступали в конфлікт з владою. Належність представників творчої інтелігенції до однієї з вищенаведених груп залежало не лише від професійного рівня митця та суспільного звучання його творів, а й від взаємин із партійно-радянською системою.

Таким чином, протягом перших повоєнних років змінилася соціальна природа творчої інтелігенції та посилилися тенденції до державного контролю над її складом.

²⁰ Рибалка І.К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Харків, 1999. – 200 с.; Нечиталюк М.Ф. Моя пора, моє багатоліття: Спогади / М.Ф. Нечиталюк. – Львів, 2005. – 397 с.

У третьому розділі «Підготовка та перепідготовка кадрів української творчої інтелігенції» висвітлено особливості професійної підготовки мистецьких кадрів УРСР.

У роботі розкрито основні аспекти кадрової політики держави щодо митців, визначено основні шляхи та соціальні джерела їх формування. Підготовка кадрів творчої інтелігенції в перше повоєнне десятиліття відбувалася в умовах репресій та ідеологічного тиску влади на кращих її представників, що призводило до поступової втрати митцями культурного і морального пріоритету в суспільстві та до зміни їх морально-політичного обличчя.

Основним засобом підготовки творчої інтелігенції було функціонування системи професійної мистецької освіти, що базувалося на діяльності трьох взаємопов'язаних типів спеціальних навчальних закладів: середніх спеціалізованих шкіл, музичних та художніх училищ і вищих навчальних закладів – художніх інститутів і консерваторій, які забезпечували послідовне засвоєння знань учнями та студентами. Незважаючи на те, що кількісні показники кадрового характеру в Україні постійно поліпшувались, вирішити проблему підготовки національних кадрів остаточно не вдалося. З одного боку, відбувалось залучення до лав творчої інтелігенції вихідців з широких верств населення, а з іншого боку, нова мистецька еліта піддавалася значній ідеологізації, виховувалась у душі відірваності від національних традицій. Система радянської мистецької освіти була спрямована на відчуження молоді від української духовності, національної історії, звичаїв і традицій власного народу. Лише окремим представникам творчого середовища навіть за складних морально-політичних умов вдалося створити самобутні та високохудожні твори.

На західноукраїнських землях у підходах до розвитку мистецької освіти домінували політичні критерії. Для регіону було характерно засилля працівників із східних і центральних районів України, низький відсоток місцевої молоді в студентському складі.

Протягом перших повоєнних років було інтенсифіковано процес створення системи підготовки кадрів молодих письменників. Це дало змогу залучити до літературного процесу багатьох талановитих представників різних соціальних верств. Робота, проведена Спілкою радянських письменників України та іншими організаціями, дозволила не лише розширити коло друкованих праць молоді, а й систематично підвищувати рівень її професійної майстерності.

Отже, підготовка мистецьких кадрів упродовж 1945–1953 рр. проводилась без урахування національних потреб, суворо контролювалася владою і мала в цілому суперечливий характер.

У четвертому розділі «Культурницька, громадсько-політична та державницька діяльність українських митців» проаналізовано основні аспекти діяльності творчої інтелігенції протягом перших повоєнних років.

Основною для митців була культурницька робота. Окрім того, велика частина творчої інтелігенції успішно проводила широку освітню, педагогічну та наукову діяльність. Окремі митці були обрані членами-кореспондентами та дійсними членами Академії наук СРСР та УРСР, Академії мистецтв СРСР і УРСР. Попри повоєнні труднощі, свавілля влади, політичні репресії та терор, краща частина творчої інтелігенції намагалася зберегти основи національної культури, підвалини історичної пам'яті, сприяючи подальшому розвитку літературно-художнього життя України. Незважаючи на те, що перше повосне десятиліття було несприятливим для розвитку української культури, насаджувався великоросійський шовінізм, що прикривався гаслами «дружби народів» і соцреалізму, культурницька діяльність митців сприяла збереженню й примноженню кращих традицій національного мистецтва та літератури, збагаченню їх за рахунок творчого спілкування з іншими національними культурами.

Будучи важливою складовою суспільства, творча інтелігенція проводила широку громадсько-політичну роботу. Крім основної роботи у творчих спілках, письменники, художники та композитори залучалися до участі в різних суспільно-значущих подіях. Переважно такі акції були організовані партійно-радянським керівництвом, хоча в багатьох випадках митці виявляли власну громадянську позицію.

Окремі представники мистецького середовища брали участь у державницькій роботі. Ставка передусім робилася на письменників, серед яких високі міністерські посади обіймали М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина. Митцями було докладено багато зусиль для відновлення культурно-мистецької, освітньої та наукової галузей державного життя, зроблено багато різних пропозицій щодо вдосконалення їх функціонування. У зв'язку з тим, що деякі з них йшли врозрід з тоталітарною системою, ці пропозиції так і залишились не реалізованими. Це спонукало письменників до добровільної відставки з міністерських посад.

Отже, багатогранна діяльність представників творчої інтелігенції в повосний період, незважаючи на суворо регламентовані рамки, мала позитивний вплив на розвиток української культури, освіти, збереження спадковості поколінь, громадянську свідомість населення. Рамки дисертаційної роботи не дозволяють більш широко охопити всі сфери культурно-освітньої, наукової, громадсько-політичної та державницької діяльності творчої інтелігенції України в першу повосну декаду, тому ці питання потребують окремого історичного дослідження.

У висновках викладено основні результати дослідження, які винесено на захист, та сформульовано такі положення:

– Історіографічний аналіз літератури з історії творчої інтелігенції УРСР повосного періоду засвідчує відсутність комплексного наукового дослідження, присвяченого з'ясуванню соціальної природи й основним аспектам діяльності творчої інтелігенції УРСР в 1945–1953 рр. Джерельна база дисертаційної роботи, представлена архівними джерелами з 13

архівосховищ України, документальними збірниками, мемуарами, періодичною пресою, є науково достовірною і достатньо репрезентативною для висвітлення досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних методологічних принципів та застосування загальнонаукових, спеціальних історичних та міждисциплінарних методів наукового пізнання дозволило неупереджено та комплексно підійти до аналізу теми дослідження.

– Перше повосенне десятиріччя було відзначене значними змінами в соціальній структурі творчої інтелігенції. Основними тенденціями у динаміці соціальної природи митців упродовж 1945–1953 рр. виявилися кількісне збільшення творчих спілок, зростання освітнього рівня творчої інтелігенції, збільшення частки росіян у її національній структурі, омолодження мистецького середовища, поступове зростання числа жінок у складі творчих спілок, збільшення кількості членів комуністичної партії серед творчої інтелігенції, нерівномірний регіональний розподіл.

За структурою творча інтелігенція була неоднорідною. Вона поділялась на підгрупи залежно від рівня кваліфікації, матеріально-побутового становища, стосунків з радянською владою, ціннісних і моральних пріоритетів та соціальної самоідентифікації.

– Політика радянської влади щодо творчої інтелігенції відзначалася посиленням ідеологічного тиску і була спрямована на подальшу пролетаризацію та інтернаціоналізацію митців. Це деформувало культурний процес в УРСР, створювало в мистецькому середовищі атмосферу підозрливості та аморальності. Одним із найголовніших наслідків сталінського режиму стала зміна соціального обличчя інтелігенції, зокрема на західних землях України. Велику увагу радянське керівництво приділяло залученню старої інтелігенції, застосовуючи широкий спектр методів – від заохочення до репресій та депортацій.

Особливості формування творчої інтелігенції полягали в поповненні її лав за рахунок усіх верств суспільства, наданні переваги митцям, які мали високий ідейно-політичний рівень та беззаперечно визнавали соціалістичний реалізм як провідний творчий метод. На західноукраїнських землях, де зберігався певний вплив європейських цінностей, перехід митців до радянських ідейно-творчих засад був найскладнішим.

– Різні групи творчої інтелігенції мали як схожі, так і специфічні шляхи підготовки. Для художників і композиторів основною формою професійної підготовки було навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах мистецького профілю. Процес виховання в них був позбавлений національних основ, що обмежувало культурний рівень майбутньої творчої еліти та негативно позначалося на духовності народу в цілому. Додатковими шляхами підготовки митців були висуванство та його різновид – художня самодіяльність, а також залучення до цього процесу представників старої інтелігенції. Основна роль у професійній підготовці письменників УРСР належала літературним гурткам та об'єднанням, що зумовлено відсутністю спеціального навчального закладу для літераторів.

Важливою складовою виховання митців була політико-агітаційна підготовка. Вона впроваджувалась як через організацію лекцій, курсів з вивчення основ марксизму-ленінізму, історії комуністичної партії, мережу університетів марксизму-ленінізму, так і через самостійне вивчення праць цієї течії.

– Про значну роль творчої інтелігенції в житті українського суспільства свідчить поєднання її представниками різних видів діяльності: творчої, освітньо-педагогічної, наукової, громадсько-політичної тощо. Митці України відігравали основну роль у створенні духовних цінностей, збереженні національної культури та творчих сил нації, забезпечували розвиток мистецького життя УРСР.

Представники творчої інтелігенції брали активну участь у суспільно-політичному житті країни. Різностороння громадсько-політична діяльність митців сприяла відродженню організаційно-творчого життя в УРСР, особливо на Донбасі і в Західній Україні, дозволяла залучити широкі верстви населення до надбань української культури, зберегти основи національної свідомості. Митці всупереч ідеологічному терору залишались носіями інтелектуального опору тоталітаризму, що виразно втілювалося в часи «відлиги» та десталінізації, у дисидентському русі, а в подальшій перспективі мало важливе значення для формування державницьких ідей у суспільстві наприкінці 1980-х рр.

– Частина творчої інтелігенції брала участь у державницькому житті УРСР. Високі урядові посади протягом аналізованого періоду обіймали письменники М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина. Хоч їхня діяльність суворо регламентувалась державою, митці-урядовці виявили значну ініціативу у відновленні культурного життя України, удосконаленні освітньої та соціальної сфери, збереженні пам'яток історії та природоохоронних територій. Проте, залучення митців на високі державні посади було скоріше винятком у кадровій політиці держави, спричинене крайньою необхідністю. Після відбудови пріоритетних галузей культури та освіти з міністерських посад було звільнено М.Бажана та П.Тичину. Представники творчої інтелігенції залучались до участі у виборних органах УРСР і СРСР усіх рівнів – радах. Діяльність митців у них була пов'язана з вирішенням господарських, соціально-побутових або культурно-освітніх проблем. У цілому творча інтелігенція розглядалась не як основне, а як потенційне, другорядне джерело поповнення політичної еліти. Це підтверджує той факт, що жоден з митців не входив до органів, які мали реальну державну владу в УРСР – Центрального комітету та Політбюро Комуністичної партії України.

Отже, наприкінці першого повоєнного десятиріччя творча інтелігенція УРСР становила високоосвічену соціально-професійну групу. Завдяки її діяльності вдалося оперативнo відновити мистецьке життя в УРСР, налагодити роботу творчих спілок, організувати діяльність культурно-освітніх установ і професійних навчальних закладів. Разом з тим накопичився ряд проблем, пов'язаних з якістю підготовки молодих фахівців, відсутністю належного матеріального забезпечення більшості митців. Однак, незважаючи

на труднощі, українська творча інтелігенція формувала культуру суспільства, будучи духовним виразником думок і сподівань народу.

Основні положення та висновки дисертації викладені в публікаціях:

1. Малежик Д.І. Питання культурно-освітнього та етносоціального складу української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.) / Д.І. Малежик // Література та культура Полісся. – Вип. 58 / [відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – С.317–327.

2. Малежик Д.І. Створення системи підготовки письменницьких кадрів в УРСР у 1945–1953 рр. / Д.І. Малежик // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С.147–153.

3. Малежик Д.І. Громадсько-політична робота української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.) / Д.І. Малежик // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 41. – С. 136–143.

4. Малежик Д.І. Культурницька діяльність української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.) / Д.І. Малежик // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2010. – № 4. – С. 166–171.

5. Малежик Д.І. Українська творча інтелігенція повоєнного періоду в радянській історіографії / Д.І. Малежик // Література та культура Полісся. – Вип. 61 / [відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – С.157–167.

6. Малежик Д.І. Шляхи та джерела поповнення складу української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.) / Д.І. Малежик // Збірка тез доповідей I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наука і сучасність: досвід та перспективи розвитку на межі тисячоліть» (5–7 липня 2010 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: ЗМГО «Озима», 2010. – С.47–48.

7. Малежик Д.І. Політика радянського режиму щодо формування творчої інтелігенції України в першу післявоєнну декаду (1945–1955 рр.) / Д.І. Малежик // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С.182–184.

АНОТАЦІЇ

Малежик Д.І. Творча інтелігенція Української РСР у повоєнний період (1945–1953 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації на основі широкої джерельної бази проаналізовано основні аспекти становища і діяльності творчої інтелігенції України в 1945–1953 рр. Розкрито зміни основних соціально-демографічних характеристик митців України, показано особливості соціальної структури творчої інтелігенції. Висвітлено процес професійної підготовки митців, простежено вплив на нього політики радянського тоталітарного режиму. Досліджено основні форми культурницької, громадсько-політичної та державницької діяльності творчої інтелігенції Української РСР. Визначено внесок українських митців аналізованого періоду в розвиток національної культури, у формування національної свідомості народу.

Ключові слова: творча інтелігенція, творча спілка, тоталітарний режим, соціальна структура, кадрова політика, культура, громадсько-політична та державницька діяльність.

Малежик Д.И. Творческая интеллигенция Украинской ССР в послевоенный период (1945–1953 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2011.

В диссертации на основе широкого круга источников проанализированы основные аспекты состояния и деятельности творческой интеллигенции Украины в 1945–1953 гг. Определена степень изучения проблемы в научной литературе. Обращается внимание на то, что в украинской и зарубежной историографии отсутствует специальное комплексное исследование, посвященное проблемам творческой интеллигенции в указанный период. Проведен анализ источников диссертационной работы, часть которых впервые вводится в научный оборот, описана методология и определены основные методы исследования.

В диссертационной работе выяснены изменения основных социально-демографических характеристик художников Украины и определены особенности их социальной структуры. Отмечается увеличение количества представителей творческой интеллигенции в составе творческих союзов, повышение образовательного уровня деятелей искусства Украины, рост количества представителей украинской и российской национальностей, омоложение творческой среды. Показаны основные тенденции в изменении социального облика творческой интеллигенции и ее статуса в обществе.

Прослежены особенности профессиональной подготовки творческих кадров в период апогея сталинизма, указано влияние партийно-государственного аппарата на этот процесс. Рассмотрено состояние кадровой подготовки художников в западных областях Украины. Значительное внимание уделяется воспитанию творческой интеллигенции УССР через систему высших и средних специальных учебных заведений. Отмечается, что подготовка деятелей искусства проводилась в отрыве от национальных традиций, что отрицательно сказывалось на качестве будущих специалистов.

Определяется специфика формирования литераторов УССР, подготовка которых осуществлялась посредством литературных кружков и объединений под контролем Союза советских писателей Украины. Выявлен вклад интеллигенции старшего поколения в подготовку творческой молодежи.

В диссертации основное внимание уделяется анализу приоритетных форм культурнической, общественно-политической и государственной деятельности творческой интеллигенции Украины. Отмечается вклад художников в восстановление и дальнейшее развитие культурной жизни республики. Раскрываются основные формы участия украинской творческой интеллигенции в общественно-политической жизни общества в первые послевоенные годы. Главным направлением общественной деятельности художников Украины была работа в составе творческих союзов, призванных контролировать активность своих членов. Освещается участие отдельных представителей творческой интеллигенции УССР в государственной жизни. В частности, министерские должности занимали М.Бажан, А.Корнейчук, П.Тычина. Благодаря их активной деятельности в краткие сроки были восстановлены культурно-образовательная и научная сферы общественной жизни. Выявлено, что во время пребывания на государственных должностях художники периодически вступали в конфликт с высшей властью, что послужило причиной их добровольной отставки.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, творческий союз, тоталитарный режим, социальная структура, кадровая политика, культура, общественно-политическая и государственная деятельность.

Malezhyk D.I. The artistic intelligentsia of the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1953). – The manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2011.

The thesis is dedicated to the complex and comprehensive research of Ukrainian artistic intelligentsia in 1945–1953. Based on a big amount of sources, there has been analyzed the main aspects of Ukrainian artistic intelligentsia's condition and activity during the postwar period. The changes of the basic social-demographic indices of Ukrainian artists has been revealed, the features of artistic intelligentsia's social structure has been shown. The process of artists' training has been covered, the influence on it of the Soviet totalitarian regime has been retraced. The main forms of cultural, social-political and state activity of artistic intelligentsia have been researched. The Ukrainian artists' contribution to the development of Ukrainian culture and formation of national self-consciousness has been detected.

Key words: artistic intelligentsia, artistic union, totalitarian regime, social structure, personnel policy, culture, social-political and state activity.

Підписано до друку 11.08.2011 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов.друк.арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № 457
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.

Nov 1904